

Araştırma Makalesi
Research Article

Kurtul GÜLENC

Doç. Dr. | Assoc. Prof. Dr.
Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, İzmir-Türkiye
Dokuz Eylül University, Faculty of Literature, Department of Philosophy, İzmir-Turkey
kurtul.gulenc@deu.edu.tr

Mete Han ARITÜRK

Arş. Gör. | Res. Assist.
Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, İzmir-Türkiye
Dokuz Eylül University, Faculty of Literature, Department of Philosophy, İzmir-Turkey
metehan.aritürk@deu.edu.tr

Teknoloji Çağında Rasyonalite, Deneyim ve Bilgi: Sorunlar & Eleştiriler

Özet

Bu çalışmada modern endüstri toplumlarında teknolojinin, bireylerin ve bir bütün olarak toplumun rasyonalitesini nasıl etkilediği ve bunun da ötesinde nasıl belirlendiği incelenecektir. Bu inceleme Herbert Marcuse'nin *Tek Boyutlu İnsan* adlı eserinde ortaya koyduğu teknolojiye ilişkin görüşleri üzerinden yapılacaktır. Rasyonalite, bilgi ve deneyim arasındaki ilişki teknoloji üzerinden irdelenecek ve daha sonra Marcuse'nin 'teknolojik rasyonalite' kavramı Claus Offe'nin eleştirileri bağlamında çözümlenecektir. Son olarak Marcuse'nin teknoloji eleştirisi günümüzde ortaya çıkan toplumsal pratiklerle ele alınarak değerlendirilecektir.

Anahtar Terimler

Teknoloji, Bilgi, Eleştiri, Pratik, Kapitalist Toplum, Politika, Rasyonalite.

Günümüzde eleştirel olma iddiası taşıyan her toplum teorisinin toplumsal gerçekliğe ilişkin analizinin merkezi konularından birini insan potansiyelinin çağdaş kapitalizmde nasıl hapsedildiği sorusu oluşturmaktadır. Çağdaş kapitalizmin yol açtığı kültürel-teknik formlarla sistematik bir uğraşı ve bu formların sonucunda ortaya çıkan yeni sosyal öznellik türlerinin analizi olarak somutlaştırılabilecek bu soru, özünde, mevcut sistemin hangi düzeylerde ve ne türden araçlar kullanarak bireyi kısaca aldığını belirleme çabasını içermektedir. Bu türden bir soruşturmayı yürütenlerin başında gelen Frankfurt Okulu (ya da Eleştirel Teori)¹ temsilcilerinden Herbert Marcuse, 1969 yılında hızla yaygınlaşan öğrenci hareketleri bağlamında Theodor W. Adorno'ya yazdığı mektupta şöyle demektedir: “Bu öğrencilerin bizden (ve kısmen senden) etkilendikleri gerçeğini göz ardı edemeyiz... var olan durum öyle korkunç, öyle boğucu ve aşağılayıcı ki ona isyan etmek insanı biyolojik, fizyolojik tepki vermeye zorluyor: daha fazla dayanamazsın, boğuluyorsun ve dışarı çıkmak gerek (Wiggershaus 1995: 633-634).” Düşünre göre gerçekten de geç kapitalizm insanı boğmaktadır. Marcuse bu boğulma anlayışına insan potansiyelinin geç kapitalizmin dar, her şeyi içine alan yapılarına hapsedilişini anlatarak açıklama getirmeye çalışmıştır (Callinicos 2007: 380). Bu açıklama aynı zamanda burjuva bireyinin tükenişine işaret eder. Birey, burjuva ideallerinden tamamıyla kopartılmış ve içinde yaşadığı toplumsal bağlamdaki devleşmiş yapıların kendisini kuşatması sonucunda nefes alamaz duruma gelmiştir. Kısaca birey silinmiştir. Max Horkheimer, kişisel tarihlerin yok edildiği geç kapitalist toplumda bireyin silinişine yol açan üç temel süreç olduğunu ileri sürer: a) sınai disiplin b) bilimsel aydınlanma c) teknolojik ilerleme (1998: 167). Bu süreçlerin ortak özelliği

¹ İnsan ve toplum bilimlerinde gerçekleştirilen çalışma ve araştırmalarda ‘eleştirel teori’ kavramıyla sıklıkla karşılaşmaktadır. Yapısalcılık, post-yapısalcılık, post-modernizm, feminist teori vb. gibi farklı toplum teorisyenlerince özellikle toplumsal sorunlarla ilgili yapılan tartışmalarda kullanılmakta olan bu kavram, ilk olarak, 20. yüzyıl Batı Marksizmi tartışmalarında önemli bir yere sahip olan Frankfurt Okulu düşünürleri tarafından dile getirilmiştir. Çekirdek kadrosunda Karl August Wittfogel, Franz Borkenau, Henryk Grossmann, Friedrich Pollock, Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, Herbert Marcuse, Otto Kirchheimer, Franz Neuman gibi 20. yüzyılın entelektüel yaşamına yön vermiş önemli isimleri barındırmış olan Frankfurt Okulu, 3 Şubat 1923'te, Frankfurt Üniversitesi'ne bağlı olarak *Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü* adıyla kurulmuştur. Enstitüsü'nün serüveni mali kaynakları zengin bir tahlil tüccarının oğlu ve kendisini ‘salon Bolşeviği’ olarak adlandıran Felix Weil isminde solcu bir doktora öğrencisiyle başlamıştır. Aslında bu serüvenin teorik alt yapısı Marksist teori ve kategorilerle ilgili 1920'lerin başından beri yapılmakta olan tartışmalarda oluşturulmuştur. Bu tartışmalar sonucunda 1922 yılında gerçekleştirilen ‘I. Marksist Çalışma Haftası’ Enstitü'nün oluşumunun habercisi gibidir. Yapılan toplantılara, ‘eleştirel teori’ geleneğinin teorik arka planını belirleyecek olan fikirlerin sahipleri —Lukacs, Korsch, Weil, Pollock vb. gibi isimler— katılmıştır. Bu süreçte oluşan akademik kurumlaşma çabaları sonraları Frankfurt Üniversitesi'nin de katkılarıyla resmi bir zemine taşınmıştır. 1923'te resmen kurulan Enstitü'nün başkanlığına Avusturyalı iktisatçı ve tarihçi Ortodoks (geleneksel) Marksist Carl Grünberg gelmiştir. Altı yıl süren başkanlık döneminin ardından Grünberg hastalığı nedeniyle emekliye ayrılmış ve ertesi sene Max Horkheimer, Grünberg'in yerine atanarak Enstitü'nün müdürü olmuştur. Horkheimer, Enstitü'nün çalışmalarına farklı bir yön vermiştir. Horkheimer'in Enstitü müdürlüğüne getirilmesiyle birlikte Enstitü artık ekonomik eksensiz çalışmaların yanı sıra kültür, psikoloji, sosyoloji, felsefe, teknoloji ve sanat alanlarına yönelmeye başlamıştır (Koçak 1998: 9).

hepsinin otoriter bir karaktere sahip oluşudur. Bir yandan bireyi tasfiye eden sınıai güçler disiplin aracılığıyla çalışma şartlarının otoriterleştirilmesini sağlamakta, beri yandan bilim ve teknoloji güç ilişkileri çerçevesinde insanın kendisi, başkaları, dışarıdaki nesnelere ve doğa üzerinde egemenlik kurabilmesinin teorik ve pratik açılardan araç ve yollarını üretmektedir. Ancak bu durum düşünürüne göre (böyle bir umut pek zayıf gözükse de) geri döndürülemez bir sürece de işaret etmemektedir. Çünkü “bireyin silinmesine yol açan bütün bu süreçler, bireyselliğin daha az ideolojik ve daha insanca bir varoluş tarzı içinde bir öge olarak yeniden ortaya çıkabileceği bir çağın doğuşunu da hazırlayabilir (1998: 167).” Horkheimer’ın zıt karakter taşıyan bu vurgusuna benzer bir vurgu Marcuse’un *Tek Boyutlu İnsan* başlıklı eserinin giriş kısmında da vardır. İleri endüstriyel toplumları incelediği bu eserde Marcuse birbirine zıt iki tez ileri sürer: 1) İleri endüstriyel toplum, öngörülebilir bir gelecekteki niteliksel değişimleri kontrol edebilecek bir yapıdadır. 2) Ancak bu durumu tersine çevirebilecek (bu sınırlamayı kırıp kapitalist toplumu yok edebilecek) eğilim ve güçler de mevcuttur (1968: 20). Bu iki tezden ilki toplumsal yapıdaki tahakküm ilişkilerinin gelecekte de sürdürülebilir olduğunu iddia etmekte; diğeri ise insanların bu güç ilişkilerinden sıyrılarak özgürleşme olanağının hâlâ mümkün olduğunu vurgulamaktadır. Marcuse’nin bu çözümlemesini mümkün kılan şey değişik etkenlerin aynı anda beliren farklı bir kombinasyonudur. Bu kombinasyon aynı zamanda geç kapitalist toplumdaki ekonominin yönetim ve kontrol anlayışının da anlaşılmasını sağlar. Bu kombinasyonu mümkün kılan etkenlerden ilki, ileri kapitalist toplumların üretici güçlerindeki göz kamaştırıcı gelişmedir. Bu gelişmenin temelinde, sermayenin hızla yoğunlaşması ve finansal kontrol, bilim ve teknolojiye radikal değişimler, mekanikleşme ve otomasyona yönelik eğilim, artan verimlilik ve artı-değer oranı, idari yapıdaki dönüşümler yatmaktadır. İkinci önemli etken ise serbest rekabetin devlet tarafından düzenlenmesidir. Devlet ekonomiyi desteklemekte; canlı tutmak için ona müdahalelerde bulunmaktadır. Üçüncü etken toplumsal yapıdaki değişimlerdir. Tüketim kalıpları ve meslek yapıları açısından, işçi ile işveren ve işçiler içinde hiyerarşik olarak oluşan (mavi ve beyaz yakalılar gibi) birtakım gruplar arasında bütünleşme göze çarpmaktadır. Dördüncü etken ise, soğuk savaş ve kutuplaşma nedeniyle oluşan sürekli savaş tehlikesiyle ulusal önceliklerdeki gerilemedir (Held 1990: 73-74).² Tıpkı Horkheimer gibi Marcuse’ye göre de bütün bu koşullar toplumsal dönüşümün gereğini ortadan kaldırmaz. Çünkü “emeğin üretkenliğinin artışı, üretici güçlerin otomasyonu, üretim kapasitesiyle toplumsal refah arasında yeni bir karşıtlığın oluşmasına neden olmaktadır (Dellaloğlu 2007: 49).” Bu karşıtlık, sistem içinde yaşanan sıkıntılardan çıkış olanağını insanlara sunabilir. Şöyle ki, “üretici güçlerdeki hızlı gelişme kitlesel üretimi zorlamakta ancak toplumsal yapı henüz beklenen tüketim ile gerçekleşen tüketim arasındaki uçurumu kapatamamaktadır. Bu da, düşünürün birbirine karşıt iki tezinin de var olan toplumsal yapı içinde geçerli olduğunu ortaya koymaktadır (Dellaloğlu 2007: 49).”

² Saydığımız bu dört maddenin önemli bir kısmı bugün geçerli değildir. 1970’lerin ortalarından itibaren kapitalizm kabuk değiştirerek kendisini sermaye birikim modelinin dönüşümü üzerinden yenilemiştir. Bu yenilenmeye ek olarak reel sosyalizm deneyimi başarısızlıkla sonuçlanmış ve Soğuk Savaş dönemi kapanmıştır.

Ne var ki Marcuse *Tek Boyutlu İnsan* kitabının hemen başında sunmuş olduğu tezlerden ikincisi (yani mevcut durumu tersine çevirebilecek güçler ve eğilimlerin de olduğu iddiası) üzerinde pek fazla durmaz. Hatta teknolojik rasyonalite ve tek boyutluluğa ilişkin argümanlarının, bizi, pozitif bir toplumsal dönüşümün herhangi bir uğrağına varılablmesinin olanaksızlığına doğru sürüklediğı bile ileri sürülebilir. Kitapta muazzam bir kuşatılmışlık ve umutsuzluk havası hâkimdir, bu sebeple eserden yaşadığımız sistemde özgür şekilde nefes almanın bile imkânsız olduğu sonucu çıkar. Her ne kadar *Tek Boyutlu İnsan* eserinden sonraki çalışmalarında (özellikle 68 hareketinin canlılığının ve Yeni Sol ekseninin ön plana çıktığı eserlerinde) umutsuzluğun umuda dönüştürülmeye çalışıldığı gözlemlense de Marcuse'nin teknolojik yaşam düzeneğine ilişkin yaptığı belirlemelerin çağımızdaki teknolojik gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda yeniden tartışılması gerektiğı aşıkârdır. Bu çerçevede çalışmada modern endüstri toplumlarında teknolojinin, bireylerin ve bir bütün olarak toplumun rasyonalitesini nasıl etkilediğı ve bunun da ötesinde nasıl belirlediğı incelenecektir. Bu inceleme Marcuse'nin *Tek Boyutlu İnsan* adlı eserinde ortaya koyduğu teknolojiye ilişkin görüşleri üzerinden yapılacaktır. Rasyonalite, bilgi ve deneyim arasındaki ilişki teknoloji üzerinden irdelenecek ve daha sonra Marcuse'nin 'teknolojik rasyonalite' kavramı Claus Offe'nin eleştirileri bağlamında çözümlenecektir. Son olarak, Marcuse'nin teknoloji eleştirisi günümüzde ortaya çıkan toplumsal pratiklerle ele alınarak değerlendirilecektir.

* * *

Bugün birçok bilgi sosyologunun vurguladığı gibi bilimsel bilgiyi ve toplumu birbirinden ayrı, bağımsız olgular gibi düşünmek olanaklı değildir. Bilimsel bilginin toplumsal boyutu ve koşulları ile toplumun bilgisine ilişkin sorunlar iç içe geçmiş durumdadır. Bu yakınlaşmayı sağlayan kavramlardan önde gelenlerinden biri teknoloji kavramıdır. Teknoloji sözcüğü Eski Yunanca'da sanat veya zanaat anlamına gelen *tekhne* ve akıl ve söz anlamına gelen *logos* ekinin birleşiminden oluşmuştur. Sözlük anlamı olarak ise "bilimsel bilginin pratik amaçlar için, özellikle endüstri alanında uygulanması" şeklinde tanımlanabilir.³ Etimolojisinden ve tanımından anlaşıldığı üzere teknoloji; bilimin sanat ile daha doğrusu zanaat ile kesiştiğı bir noktada bulunur, bir başka deyişle teorik bilginin ve bilimin; elle tutulur, nesnel, somut ve pratik bir yapıya kavuşmasıdır teknoloji. Elbette bu dönüşüm gerçekleştiğinde; eşdeyişle fizik, astronomi, biyoloji, kimya ve daha pek çok bilim dalının sayısız araştırmasının ve bu araştırmaların ortaya koyduğu bilimsel açıklamaların uygulanması sonucunda ortaya örneğin cep telefonu veya televizyon gibi, teknolojik bir ürün çıktığında; ortaya çıkan bu ürün kendisinin özünü meydana getiren sayısız bilimsel süreçten neredeyse bütünüyle dışsallaşarak bağımsız-somut bir nesne olarak var olmaya başlar. Çağdaş dünyada pek çok insanın gündelik hayatının büyük bir bölümünü kaplayan teknolojik bir alet olarak televizyon ya da cep telefonu, onu kullanan insanlar için, ardındaki bilim ve sayısız teori aracılığıyla değil malumat alma, iletişim kurma ve eğlenme aracı olarak bir varoluşa sahip olur.

³ *Oxforddictionaries.com*. Erişim: 16 Kasım 2013, <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/technology>.

Bu çerçeveden değerlendirildiğinde teknoloji; günümüzde, toplumu kaçınılmaz olarak etkileyen bir değişken olarak görülmektedir. Bu etki zaman zaman olumlu zaman zaman da olumsuz bir nitelikle açıklanmaktadır. Teknolojiye ilişkin pozitif değerlendirmeye göre, teknoloji ilerledikçe uygarlıkların da ilerlemekte olduğundan, aynı olguya ilişkin negatif değerlendirmeye göre ise teknolojinin uygarlıkların gelişimi üzerinde yararından çok zararı olduğundan söz edilmektedir. Bu söylemlerin bize gösterdiği, içinde yaşadığımız toplumsal zeminin —buna bilgi toplumu ya da teknoloji toplumu demek mümkündür— kaynağını oluşturan teknolojik *ethos*'un çelişkili bir doğaya sahip olduğu gerçeğidir. Bir yandan insanlar teknolojik gelişmelerin sağladıkları imkânlarla, yaşamlarını geçmişe göre çok daha yüksek bir etkinlik düzeyinde sürdürmek olanağına sahipken, diğer yandan aynı gelişmeler yerküre üzerindeki hayatı insanlar için anlaşılabilir bir kâbusa ve tutsaklığa dönüştürebilmektedir (Ahıska 2002: 112). Başka bir ifadeyle, bölünmüş bir ruhu olan teknoloji çağını hem bir özgürlükler çağı olarak nitelenebilir hem de insan etkinliğinin önemsizleştiği bir makineleşme ya da otomatizm çağı olarak tanımlamak mümkün görünmektedir. İnsani etkinliklerle ‘her şeyin değiştirilebilir olduğu’ ve ‘hiçbir şeyin değiştirilemeyeceği’ algılarının eşanlı yaşanmakta olduğu çağımızda teknolojinin insan hayatındaki olumsuz etkileri belirginleştikçe, ‘hiçbir şeyin değiştirilemeyeceği’ algısı daha bir ön plana çıkmaktadır. Bunun nedeni özgürlük tasarımının en büyük dayanağı olduğu ileri sürülen teknolojik ilerlemenin yerkürenin gün geçtikçe tükenmekte olan kaynaklarının kimler tarafından nasıl ve ne için kullanıldığı üzerine düşünebilmenin giderek zorlaştığı karmaşık bir toplumsal zemin yaratmasıdır. Bu karmaşık zeminin en genel başlığı “teknokapitalizm” olarak belirlenebilir.

Tekno-kapitalizm olarak adlandırılan yaşam düzeneğinde gündelik hayat günden güne teknolojikleşmektedir. Teknolojik forma bürünen gündelik hayat pratiklerinde ilerleme ve teknoloji ilişkisinin çelişkili yapısının yeniden üretilmesi kolaylaşmakta, kolaylaşmasının ötesinde meşrulaşmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde gündelik hayat pratikleri teknik bilginin meşrulaştırıcısı rolünü oynamakta ya da bu türden bir bilginin uzantısı olan teorinin uygulama alanlarını meydana getiren araçlar haline dönüşmektedir. Kısaca, bilgi toplumunda; teknoloji, gündelik hayatın her anına derinlemesine nüfuz etmiş durumdadır (Ahıska 2002: 115). Teknolojinin yapılandırmadığı çıplak bir gündelik hayat pratiği hemen hemen yok gibidir. İnsan hayatı ve deneyimi teknolojik bir aletin kullanım kılavuzunun uygulama uzamı gibidir. Otomobilleri, televizyonu, cep telefonunu, radyoyu, bilgisayarı ve çeşitli teknolojik aletleri insan hayatından çekip aldığımızda geriye üzerine konuşulabilecek pek fazla bir hayat ya da deneyim türü kalmamaktadır (Ahıska 2002: 115). Bu da insan doğasının bir tür teknikleşmesi demektir. Başka bir ifadeyle, teknolojikleşen gündelik hayat üzerinden teknolojik aletlerin güçleri kör doğa niteliği kazanmaktadır. İnsan da varlığını sürdürürebilmek için bu kuvvetlere kendisini uyarlamaya çalışmaktadır. İnsan kendi hayatını kolaylaştırmak amacıyla ürettiği bilginin ve bu bilginin uygulaması sonucu ortaya çıkan yeni teknolojinin günden güne egemenliği altına girmektedir. Bu ise insan karakterinin teknolojik açılımlara göre düzenlenmesi, böylelikle teknolojinin insan doğasının bir parçası haline getirilmesi anlamına gelmektedir.

Bu olumsuz durumun temel nedenlerinden biri gündelik hayatın, kaynağını kendi pratiğinden almayan bir mantık tarafından örgütlenmeye başlamasıdır. Gündelik hayatın

teknolojik düzenlemeler ve araçlarla yapılandırılmış olması ve bu araçlar dolayısıyla anlam kazanıyor olması, yaşam-dünyasının sömürgeleştirilmesidir. Bu bağlamda deneyim kendi değerini yitirmiş ve kendisine dışsal bir düzenlemenin egemenliği altına girmiştir (Ahıska 2002: 116). Deneyimin kendi değerini yitirerek kendisi dışında bir öge tarafından düzenlenmesi kendisiyle bilgi arasında oluşan uçurumun göstergesidir. Her ne kadar yaşadığımız toplumun adı bilgi toplumu olsa da paradoksal bir biçimde gündelik hayatın teknolojikleşmesiyle birlikte deneyim ile bilgi arasında ciddi bir uçurum oluşmuştur. Bu uçuruma çarpıcı bir örnek olarak Herbert Marcuse'nin *Modern Teknolojinin Bazı Sosyal İçerimleri* başlıklı makalesinden ulaşım teknolojilerine ilişkin belirlemeleri gösterilebilir:

Otomobilye uzak bir yere seyahat eden bir kişi hangi yolu izleyeceğine karayolları haritasına bakarak karar verir. Şehirler, göller ve dağlar sadece yanından geçilip gidilecek engeller olarak görünmektedir. Dağlara, bayırlara şeklini veren ve organize eden ise otoyoldur. Bir sürü tabela ve afişler seyahat eden kişiye ne yapması ve ne düşünmesi gerektiğini söylerler; hatta dikkatini doğal güzelliklere ve belli başlı tarihi zenginliklere çekmeye çalışırlar. Başkaları zaten onun yerine düşünmüşlerdir; hatta belki de daha da iyi düşünmüşlerdir. En genişi ve en şaşırtıcı, hayranlık verici manzaraya sahip olan noktalarda güvenli park alanları inşa edilmiştir. Devasa ilan panoları ona ne zaman duracağını ve en dinlendirici molayı nerede vereceğini söylemektedir. Ve bütün bunlar aslında onun iyiliği, güvenliği ve rahatı içindir; istediğini almaktadır. İş, teknik, insani ihtiyaçlar ve doğa hepsi bir arada tek bir rasyonel ve uygun mekanizma içinde kaynaştırılmıştır. Tüm bunların neticesinde kendisi yerine düşünüp, onun menfaatlerine en iyi hizmet edene karşılığını, yönlerini takip ederek en iyi şekilde ödeyecektir. (1998: 143).

Bu örnekte öne çıkan unsur, gündelik hayat pratiklerinin teknolojikleşmesiyle birlikte deneyim ile bilgi arasındaki ilişkinin parçalanmakta ve ikili arasındaki boşluğun yeni ilkelerle doldurulmakta olduğudur. Bu yeni ilkeler, teknolojinin kendisinin üretmekte olduğu hayat tarzına işaret etmektedir çünkü bu ilkeler gündelik hayatı belirlemekte, kişilerin hareket alanlarının sınırlarını yeniden çizmektedir. Teknolojinin toplumsal hayatın temel özelliklerini belirlemeye başladığını söylemek, onun görece özerk bir karakter taşıdığını iddia etmektir.⁴ Bu da bize tarihsel bir proje olarak teknolojinin kendisine içkin kimi unsurlar taşıdığını göstermektedir (Marcuse 1989: 124). Bu unsurlar Jacques Ellul'a göre teknolojinin otonom karakterini oluşturur: Otonom, eşdeyişle "özerk teknolojinin anlamı teknolojinin nihai olarak yine kendisine bağımlı olmasıdır; o, kendi yolunu kendi çizer, ikincil değil, birincil bir faktördür. Kendi içine dönme eğilimi olan ve özgür iradeye sahip bir organizma olarak kabul edilmelidir; o, kendi içinde bir sonudur. Otonomi teknolojik gelişmenin en önemli şartıdır. Bu tür bir otonomi, J. Baudrillard'ın 'işlevsel dediğimiz şey, bir şeyin sonuna

⁴ "Elbette trenlerin ya da otomobillerin gelişmesinin kendine özgü tamamıyla bağımsız bir dinamiği olduğundan söz etmek oldukça güçtür. Örneğin trenler; meta ve emek gücü dolaşımının hızlandığı, endüstrileşme ve yersizleşmenin dinamiğiyle zamanın mekân üzerinde hâkimiyet kazandığı bir toplumsal örgütlenmenin kendi ihtiyaçları içinde icat edilmiş araçlardır. Ancak bir kez ortaya çıktıktan sonra da bu araçlar dünya içindeki yaşamı şekillendirmekte ve sınırlandırmaktadır" (Ahıska 2002: 116).

değil, daha çok bir düzene ya da sisteme adapte edilen şeyler anlamına gelir' şeklinde ifade ettiği işlevsellik tanımına son derece uymaktadır" (2003: 386).

Teknolojinin kendisine içkin otonom tarihsel karakteri her şeyden önce insan hayatına yeni bir düzenleme getirmektedir. Bu düzenleme deneyim ile bilgiyi kopartan maddi bir düzenlemedir. Bu sistemin maddi yapısının temel karakterini, kişinin bilgiyi oluşturma ve kullanma süreci göstermektedir. Örneğin, yolculuğun bilgisi tarifelerin bilgisine; yürüyerek dolaşmanın bilgisi karşıdan karşıya kırmızı ışıkta geçmemenin veya arabaların olduğu bir caddede kaldırımdan yürümenin bilgisine indirgenilmektedir. Ya da daha güncel örnekleri düşünürsek, şu soru problemi daha anlaşılır kılmamızı sağlayabilir: bilgisayar kullanmayı, elektronik mesaj çekmeyi, cep telefonu kullanmayı öğrenen insanlar günümüzde nasıl bir bilgiye sahip olmaktadır? (Ahıska 2002: 117). İnsanların bu teknolojik aletlerin ilkelerinin uygulanması doğrultusunda sahip oldukları bilgi teknolojikleşen gündelik hayatı mümkün kılan teknik şifreleri çözmenin olanaklarını taşıyan bir bilgi türüdür. Bu yeni bilgi türü teknolojinin yeni ilkelerinin yaratmış olduğu şifrelerin teknik bir çözümlenmesini içermektedir. Bu çözümlenme süreci kişinin yeni bir rasyonalite sürecine eklendiğinin de işaretidir. Çünkü teknik şifrelerin anlaşılabilmesi ve çözümlenebilmesi temelde rasyonel bir faaliyettir. Bu rasyonalite teknolojik gelişimin yaratmış olduğu yeni bir rasyonalitedir (Marcuse 1998: 139).

Herbert Marcuse teknolojinin oluşturduğu ve doğrudan uysal bir verimliliğe dayalı bu rasyonaliteyi, 'teknolojik rasyonalite' olarak adlandırmıştır. Teknolojinin güdümünde olan bir rasyonalite eleştirel gücünü kaybeder, itaatkâr ve uyumlu bir yapıya dönüşmek zorunda kalır. Yine böylesi bir rasyonalitenin sonucu olarak akıl otonom olma özelliğini kaybeder; insanların düşünceleri, eylemleri ve duyguları kendi yarattıkları araçların teknik gereksinimlerine göre adeta araçsallaşır (Marcuse 1998: 146). Marcuse bu kavramsallaştırma aracılığıyla bir toplumda rasyonel olarak kabul edilen şeylerin, teknolojik gelişmelerle değişikliğe uğrayabileceğini ve toplumsal rasyonalitenin teknolojik ilerlemelerle doğrudan bağlantılı olduğunu savunur. Marcuse, böylesi bir teknolojik rasyonaliteye Üçüncü Reich dönemini; eşdeyişle Hitler dönemi Almanya'sını örnek olarak verir: Düşünüre göre, Nasyonal Sosyalist dönem, son derece rasyonalize ve mekanize olmuş bir ekonominin, total mobilizasyona dönüşen bir emek organizasyonu sonucunda ortaya çıkan etkili bir üretimin pekâlâ totaliter baskıcılığa ve kıtlığa hizmet edebileceğine kanıt olarak gösterilebilecek bir dönemdir (Marcuse 1998: 146). Günümüzden bakıldığında görünen o ki; bu türden bir rasyonel mekanizma Hitler'in savaşı kaybetmesiyle sonlanmamış, aksine varlığını tüm endüstri toplumlarında farklı görünümde devam ettirmiştir.

Tüm bu iddiaların bir sonucu olarak, teknolojinin çağdaş toplumlarda yaşayan bireylerin hem hayatlarını hem de zihniyetlerini adeta kökten belirleyen çok büyük bir güç konumuna yükselmiş olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Yukarıda da vurgulamaya çalıştığımız gibi teknolojik gelişimlerin insan hayatına; iletişimi, ulaşımı, haber almayı ve hayati ihtiyaçları edinmeyi kolaylaştırması gibi pek çok olumlu etkisi bulunmasının yanı sıra birçok olumsuz etkisi de vardır. Örneğin nükleer santralleri ele alalım: Nükleer enerjinin üretildiği bu yerlerde, her bireyin ısınma ihtiyacını kendi sınırlı koşulları içinde sağlama çabasının sonuçlarından veya bir termik santralin üretebildiği enerji miktarından çok daha verimli bir şekilde enerji üretiminin

yapılabildiği her ne kadar doğru bir argüman olsa da bu santraller —insanlığın tarihin yakın zamanında tanıklık ettiği, bunun için Japonya’ya ya da Sovyet Dönemi Rusyasına bakılabilir— sayısız tehlikeyi ve riski de beraberinde getirmektedir. Örneğin bir nükleer santralin ortaya çıkartacağı atıklar doğaya ve insanlara geri döndürülmesi neredeyse imkânsız zararlar verecektir. Çernobil felaketinde olduğu gibi bu enerji tercihi her an binlerce insanı yok edebilecek bir yapıyı kendi sistemsel ağı içinde korumaktadır. Tüm bunlara rağmen nükleer enerjinin tercih edilmesi dünya devletlerinin teknolojiye sadece verimlilik açısından bakmakta olduğunu (buna pekâlâ kâr-yarar maksimizasyonu da denilebilir), doğru ve iyiyi dikkate alınması gereken bir ölçüt olarak kabul etmediklerini göstermektedir. Zaten teknolojinin de ortaya çıkışı ortak iyi/ortak yarar kategorisi gözetilerek değil; tam tersine verimlilik ilkesi ekseninde gerçekleşmektedir. Marcuse, tam da nükleer örneğiyle ve toplumların böylesi bir ilkeyle örgütlenen teknolojiye neden boyun eğdiğiyle ilgili *Tek Boyutlu İnsan*’da şöyle yazmaktadır:

İnsan neslini ortadan kaldıracak bir atom belası tehdidi, aynı zamanda bu tehlikeyi yaratan güçleri korumaya da yaramıyor mu? Böylesi bir belayı önleme çabaları, bu tehlikenin çağdaş endüstriyel toplumdaki temel nedenlerinin araştırılmasını gölgelemekte. Bu nedenler, tanımları yapılmadan, gün ışığına çıkarılmadan bir kenarda kalıyorlar ve halk bunlara karşı bir davranışta bulunmuyor. Bulunmuyor, çünkü bu temel nedenler, dışardan eşdeyişle Doğudan Batıya ve Batıdan Doğuya gelecek gün gibi ortadaki tehlikenin yanında hiç sayılıyorlar (...) Barışçı bir hava içinde, yıkıcı güçlerin üretimine göz yumuyor: öldürücünün daha da öldürücü olması için elimizden geleni yapıyoruz (...) Oysa bu toplum, bir bütün olarak mantık dışıdır. Bu toplumda üretim, insan ihtiyaçlarının ve yeteneklerinin özgür gelişimini baltalar (1968: 13-14).

Teknolojinin egemen olduğu kapitalist-endüstri toplumlarında nasıl hakikat-dışı hakikat olarak konumlanıyorsa, akıl-dışı da akıl olarak kurumsallaşır. Marcuse’ye göre, teknoloji toplumu bütünüyle mantık dışıdır; ancak akıl-dışının kurumsallaşması teknolojinin hiçbir rasyonaliteye sahip olmadığı anlamına da gelmez. Endüstri toplumu yeni bir rasyonaliteyle hareket etmektedir. Bu teknolojik rasyonalitenin özelliği hesaplayıcı olmasıdır. Bu özellik teknik aklın toplumsal alanda nasıl hegemonik bir şekilde işlediğinin ve bu alanı hangi ilkelerle belirlediğinin göstergesidir. Teknik akıl hesaplayıcı akıldır. Onun için evren fiziksel-matematiksel bir gerçeklikten ibarettir. Yaşadığımız toplumda trenle yolculuk etmek artık matematiksel evrende yolculuk etmek gibidir. Önemli olan tek şey iki istasyon arasındaki mesafenin matematik-fizik yöntemin öğeleriyle belirlenmesidir. Bu belirleme hesaplayıcı bir ilkeyle çalışmaktadır. Hesaplayıcı ilke, ölçüm yapan ilkedir. Bu ilke birtakım teknik kurallar ve şifreler üretir. Geriye kalan, kişinin bu şifreleri çözümlemesidir. Bu süreci kolaylaştırmak için ise kişiye kullanma kılavuzu, tarife vb. gibi şifreleri açıklayıcı birtakım dokümanlar verilmektedir. Kişi de bu belgeleri kullanarak sürece kolaylıkla uyum sağlar. Böylelikle teknik aklın hesaplayıcı ilkesi tüm toplumsal ilişkilere yayılmaya başlar. Bu yayılma günümüz toplumlarında öyle bir noktaya ulaşmıştır ki teknolojik rasyonalitenin yasa ve işleyiş mekanizmaları toplumun tüm alanlarını kontrol altında tutabilmektedir (Marcuse 1998: 146). Öyle ki sadece insanların teknolojik aletlerle değil, toplum içinde birbirleriyle kurduğu ilişkiler bile bu yeni teknolojik rasyonalite çerçevesinde oluşturulmaktadır (Marcuse 1998: 144). Bu yayılma, kişiler tarafından; fabrikalardan büyük tüketim merkezlerine, eğlence merkezlerinden alışveriş merkezlerine,

işyerlerinden okullara kadar her toplumsal kurum ve alanda hissedilmektedir (Marcuse 1998: 145). Kişilerce sergilenen teknolojik dünyaya uyum sağlama süreci insanların teknolojik rasyonalite çerçevesinde oluşan bu ilişkileri yeniden üretmelerini mümkün kılar. Çünkü uyum sağlama sürecinde insanların bütün arzu ve istekleri teknoloji toplumunun yasalarına uygun olarak yeniden şekillendirilmektedir. Bu yolla insanların talepleri, arzuları ve istekleri teknik aklın hesaplayıcı ilkesine göre belirlenmektedir.

Bütün bu belirlemeler günümüz ileri kapitalist toplumlarında gündelik hayatın her aşamasının, teknolojikleşme sürecinin rasyonel ilkesiyle donatıldığını göstermektedir. Bu durum bir anlamda insan hayatının aynılaşması demektir. Teknoloji, insan hayatının her noktasına sirayet ederek farklılıkları ortadan kaldıran bir sistem yaratmıştır (Marcuse 1998: 160). Marcuse, bu yüzden, bu sistemde yaşayan insanın tek boyutlu insan olduğunu iddia eder. Ona göre özellikle ileri endüstri toplumlarında insan varoluşu tek boyutluluğa indirgenmiş gibidir. Bu düşüncenin arkasında yatan tespit modern zamanlarla birlikte teknolojinin, ontolojinin yerini almış olduğu fikridir (Marcuse 1989: 121). Bu iddianın söylemek istediği modern bilimin ilerlemesiyle birlikte ortaya çıkan teknolojik gelişmeler sonucunda doğal dünyanın teknik dünyaya dönüştüğüdür. Modern toplumun nihilist görünümünün arkasında işte bu tek boyutlu gerçeklik vardır. Bu gerçeklik tek boyutlu bir toplum ve insan modeli yaratmıştır. Tek boyutlu gerçeklik, gerçekliğin özünün teknik formu tarafından temsil edildiği bir gerçekliktir. Bu teknik form gerçekliğin hem içeriğine hem de özüne dönüşmüştür (Marcuse 1989: 122). Gerçekliğin özünün teknik form ile oluşturulması; teknik aklın ilkesinin, gerçekliğin her düzeyini şekillendirmesi demektir. Böyle bir toplum düzeninde her şey teknik aklın arzularına göre düzenlenmektedir. Bu düzenlemenin temel amacı toplumun her alanında geçerli olabilecek standartlar yaratmaktır. Standart oluşturmak tek boyutlu toplumun düzenleyici ilkesini oluşturmaktadır. Beslenmelerinden giyinmelerine, uykularından çalışma vardiyalarına kadar insanların her ihtiyacı ve eylemi standart ilke çerçevesinde örgütlenir.⁵ Standartlar; teknik aklın ölçüp biçen, hesaplayan ve aynılaştıran ilkesi ile tespit edilir. Kişiler artık kendi hayatlarını kontrol edemez duruma gelmişlerdir. İnsanların hayatları kendileri dışındaki güçler tarafından düzenlenmekte ve bu düzen teknolojik rasyonalite tarafından sürekli denetlenmektedir. Standartlara uymayan kişi toplumsalın mevcut sınırlarının dışına itilerek toplumdan uzaklaştırılır. Böyle bir düzende tek boyutlu toplum her şey, çok boyutlu özerk birey hiçbir şeydir (Marcuse 1998: 159). Çünkü aklın otonomisi teknolojinin gündelik hayatı kuşatmasıyla anlamını çoktan yitirmiştir. Teknolojinin körce ilerlemesiyle birlikte eleştirme gücü elinden alınmış modern özne silinmiştir. İnsanların tüm istekleri, arzuları ve karar verme mekanizmaları teknik aklın ilkeleri bağlamında şekillenmektedir. Birey, tek boyutlu toplumda artık sadece bir araçtır. O, teknolojinin aracıdır. Teknolojinin ilkelerini uygulamakla ve teknolojik rasyonaliteyi

⁵ Bu örgütlenmenin prototipi çağrı merkezleridir (*call centers*). Çağrı merkezlerinde çalışan bir kişinin ne zaman mola verebileceği, tuvalete gidebileceği veya ne zaman yemek yiyebileceği, tüm bunlar en ince ayrıntısına kadar işyerindeki yönetmenlerce hesaplanmaktadır. Ayrıca bu merkezlerde çalışan kişilerin belirlenen programlara uyup uymadıkları teknolojik aletlerle kontrol edilmektedir. Kişinin işyerine ne zaman geldiği ve işyerinden hangi saatte çıktığı; sisteme ne zaman giriş yaptığı, hangi zaman diliminde mola kullandığı vb. rahatlıkla kontrol edilebilmektedir.

yeniden üretmekle görevlidir. Teknoloji ve onun rasyonalitesi kendi doğasının parçası haline getirilen birey kapitalist yaşamda özgün deneyim alanını yitirmiştir. Tekno-kapitalizm insanların pratikleriyle bilgi arasındaki bağın kopmasına neden olan toplumsal bir düzenek kurmuştur.

Marcuse, teknolojik rasyonalizasyon bakımından tüm toplum türlerinden farklı bir konuma ulaşmış olan endüstri toplumunu konu edindiği *Tek Boyutlu İnsan* adlı eserinde bu kopuşun epistemolojik boyutunun yanı sıra etik-politik boyutunun da ayrıntılı bir analizini sunar. Düşünür, endüstri toplumlarının rasyonalitelerinin teknolojiyle doğrudan bağlantılı olduğuna; dolayısıyla mevcut sistemin teknolojiyi kullanarak bireylerin arzu ve ihtiyaçlarını dilediği gibi manipüle edebilmesinin mümkün olduğuna inanır (Offe 1988: 215). Böyle bir yapı içinden yanlış bir sistem doğmakta, yanlış sistem de yanlış hazlar ve yanlış ihtiyaçlar yaratmakta; dolayısıyla bu yapının, kendisini, farklı organizasyonlar aracılığıyla yeniden üretmesi mümkün olmaktadır. Marcuse'ye göre, “özgür olmayan bir toplumun lütfettiği doyurucu serbestlikler yüzünden bilincin yok olması, bu toplumun kötülüklerini kabul etmeyi kolaylaştıran bir ‘mutlu bilinçliliğe’ yönelir. Bu özerkliğin ve kavrayışın azalmasının sonucudur. Bu bağlamda modern birey ne kadar mutluysa farkında olmadan kurulu sosyo-ekonomik sistemin iktidarının da bir o kadar parçası olmuştur demek yanlış olmayacaktır (Marcuse 1968: 116).” ‘Mutlu Bilinç’ yapısının bir sonucu olarak bireyler ve hatta bir bütün olarak toplum, mevcut sistemin iyiyi ürettiğine inanmak zorunda kalır; toplumdaki bireylerin sistemin iyiyi ürettiğine inanması doğrudan teknolojinin nüfuzuyla ilişkilidir; teknolojinin zihinlere olan bu nüfuzu neredeyse bireylerin zihinlerinde pozitif bir ütopya dahi kurmalarına engel olur. Marcuse *Tek Boyutlu İnsan*'da bu konuyla ilgili şöyle der: “Tahakküm ve koordinasyon sistemini kapsayan teknik gelişim yeni yaşam (ve iktidar) biçimleri yaratır. Bu yeni yaşam (ve iktidar), sisteme karşı olan güçleri uzlaştırır ve bütün karşı çıkışları, eziyet ve tahakkümden kurtulmanın tarihsel olasılıkları adına ezip çürütür” (1968: 16-17). Bu ifadeleri açıklamak gerekirse; Marcuse'ye göre teknoloji gibi belirli mekanizmalar belirli bir toplumsal kapalılık yaratır ve bu kapalılık veya döngü de bireyin, hayali olarak bile olsa, bundan kaçışını engeller. Böylesi bir yapıda toplum eleştirel yönünü kaybeder ve bu kayıp da beraberinde sistemin tüm parametrelerinin kabulünü ve bunun sonucu olarak yapay bir mutluluğu; eşdeyişle sahte bir ‘mutlu bilinci’ ortaya çıkarır.

Marcuse *Tek Boyutlu İnsan*'da teknolojik *ethos*'la hareket eden sanayi toplumunun, hem insana hem de doğaya etkili bir biçimde egemen olmak üzere örgütlendiği görüşünü ortaya atar. Bunun nedeni açıktır: Kaynaklardan her zaman daha verimli bir şekilde yararlanabilmek. Bu görüşe göre; sanayi toplumu teknolojiyi kullanarak insan ve doğa üzerindeki egemenliğini daha güçlü ve hatta neredeyse mutlak hale getirmeyi başarmıştır. Böylesi bir yaklaşımın sonucu olarak hem doğa bir tüketim nesnesi haline getirilmiştir hem de insan ihtiyacı olmadığı halde doğayı fazlasıyla işleyen ve tüketen bir varlığa dönüşmüştür. Ancak böylesi bir toplumda yaşayan bireyler; çeşitli gazeteler, televizyon kanalları ve hatta internet aracılığıyla özgür bir haber alma gücüne sahip olduklarını ve hatalı buldukları iktidarı belirli aralıklarla tekrarlanan siyasi seçimlerle değiştirebildiklerini düşündüklerinden; eşdeyişle liberal-burjuva dünyasının onlara sağladığını düşündükleri ‘özgürlüklerinden’, liberal sistemin totaliter komünizme aşikâr zıtlıklarından dolayı, özgür gibi görünmektedir. Oysaki ileri

endüstriyel kapitalizmin özgürlüğü, gerçekte, yanlış ihtiyaç ve hazlara dayalı teknolojik bir rasyonaliteyle gizlenmiş bir özgürlüksüzlük durumundan başka bir şey değildir. Offe'ye göre; böylesi bir yapıda teknoloji ve onunla bağlantılı olarak bürokrasi belirli ilgilerin odağı olmaktan çıkıp kendileri egemenlik kurumu haline gelmiştir. Dolayısıyla teknoloji, tarafsız bir güç potansiyeli değildir. Teknoloji artık toplumların düşünce yapısını belirleyen temel bir güç haline gelmiştir ve kapitalizmin koşulsuz olarak hizmetindedir (1988: 216).

Dolayısıyla Marcuse için iktidar; kendisini, teknoloji aracılığıyla meşrulaştırmanın da ötesine geçerek doğrudan teknoloji olarak karşı konulamaz bir pozisyona getirmekte; bireysel, toplumsal ve kültürel gerçeklikteki etki alanını derinleştirmekte ve genişletmektedir. Teknoloji bu bağlamda insanlığın özgürlüksüzlüğünün rasyonelleştirmesini de sağlamakta ve özerk olmanın, hayatını kendi kendine belirlemenin “teknik” olanaksızlığını da kanıtlamaktadır. Çünkü bu özgürlüksüzlük akıl dışı ya da politik olarak değil, daha çok hayatın rahatlıklarını artıran ve çalışma verimliliğini yükselten teknik aygıtın boyunduruğu altına girme olarak görünmektedir. Böylelikle, teknolojik rasyonellik iktidarın haklılığını ortadan kaldırmaktan çok onu korumaktadır ve aklın araçsalçı ufku rasyonel türde totaliter bir topluma açılmaktadır (Marcuse'den akt. Offe 1998: 216).

* * *

Claus Offe'ye göre Marcuse'nin bu görüşlerinden temelde üç tez ortaya çıkmaktadır. Bu tezlerden ilkinde göre; bilimsel rasyonalite egemenliğin örgütsel prensibi haline gelmiştir. Marcuse böylesi bir yapının sonucu olarak operasyonalizm⁶ adını verdiği yapının bilimin omurgası haline geldiğini ve teknolojinin toplumsal kontrol ve egemenlik biçimine dönüştüğünü savunur. Eşdeyişle, teknoloji, iktidarın güç kullanımının rasyonel zemininin kurucusu olarak işlev görür ve onun devamlılığını sağlar. İnsanlık dışı yönetim ve manipülatif niyetler sistemi sadece teknolojinin neye hizmet etmesi gerektiği konusunda değil, ayrıca teknoloji üretiminin temellerinde ve hatta temel bilimsel araştırma hususunda da etkilemektedir (Offe 1988: 216).

Bu bağlamda bilimin artık kendisi teknolojik bir hale gelmiştir ve sürekli doğrudan uygulamaları olan pratik fayda sağlayan ve tüketime yönelik bir yapı kazanmıştır. Bu bağlamda Amerikan üniversite sistemini örnek olarak ele alabiliriz: Bu sistemde üniversiteler doğrudan özel şirketlerle veya ordu gibi devlet kuruluşlarıyla ortak çalışmalar yürütmekte ve sürekli teknoloji geliştirmeye yönelik çalışmalar yapmaktadır. Böylesi bir yapıda araştırmaların tamamına yakını uluslararası şirketlerce ve ordu tarafından finanse edilmekte ve dolayısıyla bilim ve teknoloji bu grupların çıkarlarına hizmet eder bir hale gelmektedir. Eşdeyişle Antik Yunan'da bilimin gelişmesini sağlayan dünyayı anlama arzusu ve merakın yerini sınıfsal çıkarlar ve savaşta veya ticarete üstünlüğü elde etme yarışı almıştır. Dünyada en yaygın kullanılan

⁶ Tüm bilimsel terim ve kavramların deneysel ve uygulanabilir bilim tarafından belirlenmesi gerektiğini savunan yaklaşım.

teknoloji olan internetin bile Amerikan Savunma Bakanlığı'nın destekleriyle ortaya çıkmış olması da bunu kanıtlar niteliktedir.⁷

Offe'ye göre, Marcuse ikinci tezinde teknolojinin *sui generis* eşdeyişle kendine has özerk teknolojik rasyonalite olarak ortaya çıkışından bahseder. Doğa üzerinde rasyonel, iş süreci üzerindeyse bürokratik kontrol toplumsal alanda “mutlu bilinci” oluşturur ve bu bilinç karşı konulması neredeyse imkânsız bir kültürel yapı oluşturur (1988: 217). Marcuse, liberal-kapitalist demokrasileri kendi toplumunu köleleştiren, insanlıktan çıkararak, onlar için sürekli tatmin edilmesi gereken sahte ihtiyaçlar yaratan bir siyasal sitem olarak tasarlar. Düşününürün bu yaklaşımından da çıkarabileceğimiz gibi sınıflı toplumda veya geniş anlamda tekno-kapitalist bir toplumda mutluluk, insanların tamamına yakını için, tüketimle koşut bir hale gelmiştir. Hazzı tüketimde arayan birey, böyle yaparak bu sistemi her seferinde tekrardan üretmekte ve bu sistemin sürdürülebilmesinde bilerek ya da bilmeden kendisine atfedilen görevi yerine getirerek kendisini izole etmekte ve toplumsal ilişkilerin ‘şeyleştirilmesi’ sürecine bir araç olarak hizmet etmektedir. İşte böylesi bir kısır döngü, bireyin “gerçeğin ussal olduğuna ve düzenin kendinden bekleneni başardığına dair inancı”nın bir sonucu olan ve Marcuse'nin ‘mutlu bilinç’ adını verdiği kültürel yapı sayesinde mümkün olmaktadır (Marcuse 1968: 125). Endüstri toplumunda teknolojiyle belirlenen rasyonalitenin bir sonucu olarak birey, Marcuse'nin yanlış ihtiyaçlar olarak da adlandırdığı belirli ihtiyaçlarının tatmin edilmesi durumunda mutlu olduğuna inanır. Marcuse'ye göre bu bağlamda toplumların ve bireylerin ihtiyaçlarının sistematize edilişi ve ilerlemeci düşüncenin tasfiyesi; ekonomik, politik ve kültürel olmak üzere üç aşamada gerçekleşir: Bu aşamalardan ilki ekonomik aşamadır; Marcuse ekonomik düzlemde işçi sınıfının gerçek ihtiyaçlarının farkına varamayışını ekonomik aşama olarak görür. Politik aşamada ise bilinçli bir endüstriyel yönelim ve toplumsal manipülasyon teknikleriyle politik sistem gerçek ihtiyaçlara cevap veremez hale getirilir (Akt. Offe 1988: 217; Marcuse 1967: 105-106). Bu aşamada yanlış ihtiyaçları tatmin edilmeye çalışılan toplum, politik anlamda gerçek ihtiyaçlarının peşinden gitmez ve dolayısıyla bireyler doğru-yanlış ayrımı yapamadıkları için bir hak arayışı mücadelesinde yer al(a)maz (ya da yer almak istemez, her durum karşısında sessiz kalmayı tercih eder). Marcuse son olarak kültürel aşamayı ele alır: Bu aşamada endüstrileşen kültür ve estetik ifadeler artık eleştirel bir değer taşımaz hale gelir. Dolayısıyla kültürel-estetik unsurlar eleştirel yönlerini kaybederek salt bir tüketim nesnesine dönüşürler (Offe 1988: 218).

Tek Boyutlu İnsan 1964'te ortaya çıktığında, “Marksizm de liberalizm de yeni teknolojik toplumun ortaya çıkmasının olumlu olduğu konusunda hemfikirdi” (Feenberg 1988: 225). Dolayısıyla Offe'ye göre, Marcuse'nin *Tek Boyutlu İnsan*'da ortaya koyduğu savların sosyalist toplumlar için de geçerli olduğu öne sürülebilir. Offe'nin Marcuse'nin üçüncü tezi dediği argüman tam da bu aşamada belirir. Bu sebeple üçüncü tezin kapitalist toplumlar kadar sosyalist toplumların da teknolojik rasyonalitenin etkisinde olduğu argümanı ekseninde ilerlemesi şaşırtıcı değildir. Marcuse, sosyalist toplumları da kapitalist toplumlar gibi özgürlüğün örnekleri olarak görmek hatalı olacaktır der; zira sosyalizmin anavatanı olan Sovyetler Birliği'nde endüstrileşme

⁷ Ward, M. (29 Ekim 2009) *Celebrating 40 years of the net*, Erişim: 20 Kasım 2013, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/technology/8331253.stm>.

süreci, Batı dünyasının üretim ve yönetim süreçlerindeki rasyonalite biçimlerini taklit ederek özgürlüğün yeni türlerinin ortaya çıkışına engel olmuştur (Offe 1988: 218-219). Batı'nın ve Sovyetlerin endüstri sistemi, hem teknolojikleri özleri hem de rekabet konusunda ilişki içerisindedirler; dolayısıyla sadece insan ihtiyaçlarının giderimi konusunda değil, varoluşun edilgen hale getirilmesinde de aynı yolu izlerler. Zira her iki blok arasında ticari ilişkiler söz konusudur ve kapitalist sanayi yapılarıyla Sovyet sanayileşmesinin yakın ticari ilişkileri Sovyet endüstri toplumunu özgürlüğün gerçekleşmesini olanaklı kılacak bir yapıya ulaşma imkânından uzaklaştırmıştır. Marcuse'ye göre Batı sanayileşmesinin ve onun temel ilkelerinin sosyalist endüstri toplumlarında değişikliğe uğratılmadan uygulanması insan özgürleşmesini kısıtlayan yapıların yeniden üretilmesini sağlamıştır; dolayısıyla böylesi bir sanayileşme özünde kapitalist ideolojiyle bağlantı içindedir (Offe 1988: 218-219).

Tüm ele alınan eleştirilerin sonucunda Offe, Marcuse'nin empirik analitik bilimlerin potansiyellerinin salt sınıflandırmacı bilimlerin tek boyutluluğuna düştüğüne; ihtiyaçların manipülasyonlarının tüm sosyal tabakaları ve sınıfları politik ve ekonomik statükonun parçası haline getirdiğine; teknolojik yapıların ve ağların yaygınlığının politik karşı çıkış ve ilerlemeleri sessizleştirdiğine ve teknolojik rasyonalitenin insan özgürleşmesinin potansiyellerini engellediğine ilişkin görüşlerini kendi sistemi içinde tutarlı bulmaktadır (Offe 1988: 221). Ancak bilindiği üzere Marcuse'nin öncülerinden biri olduğu ve uzun yıllar çalışmalarıyla katkı sunduğu Eleştirel Teori geleneği, mevcut toplumsal sistemi, onu değiştirebilmeyi mümkün kılacak olası dönüştürme olanakları üzerinden irdeler. Dolayısıyla Eleştirel Teori'nin yöntemini kabul etmiş bir filozoftan bu çözümleme ve irdeleme sürecinde sadece mevcut durumun sebebi ve sonucu olan sorunları ortaya koymakla kalmaması; bu sorunu ortadan kaldıracak değişim ve dönüşüm olanaklarını da açığa çıkarması beklenir. Başka bir ifadeyle, Eleştirel Teori ele aldığı konuda kendi olanaklılığını eşdeyişle eleştiriyile değişimi sağlamanın olanaklılığını ortaya koymalıdır. Marcuse ise 'tek-boyutluluk' yaklaşımıyla, Eleştirel Teori'nin bu tarihsel yönelimini terk etmiş olur. Bu teorisiyle değişimin gecikisinin geçici değil, teknolojik evren tarafından üretilen ve tekrar üretilen bir yapıdan kaynaklandığını kabul eder. Bu açıdan Marcuse'nin ortaya koyduğu bu teknolojik determinizm; Eleştirel Teori'ye zıt olarak değişim, dönüşüm veya devrimi adeta olanaksız hale getirmektedir. Bu bağlamda;

'Tek-boyutluluk' yaklaşımıyla Eleştirel Teori bir ikileme düşmüş durumdadır: Marcuse, bu ikilemi ortadan kaldırmak için ya geniş kapsamlı manipülasyon hipotezini kısıtlamalıdır ya da baskıcı rasyonalite sistemindeki yapısal boşlukların veya özgürleşime doğru yönelebilecek öğelerin neler olabileceğini itiraf etmelidir. Bunlar gerçekleşmezse Eleştirel Teori kendi geçerliliği için tüm açıklamalarını terk etmek zorunda kalır (Offe 1988: 222).

* * *

Sonuç olarak Marcuse, teknoloji ve ontoloji arasındaki bağı son derece ustaca bir şekilde çözümlenmiş ve ortaya koymuştur. Ancak teknolojik rasyonalitenin ortaya çıkardığı geniş manipülasyon ve pasifize edilmiş varoluşla ilgili sorunlara yönelik herhangi bir değişim ve dönüşüm olanağını ortaya koymayarak Eleştirel Teori'nin en temel prensibini ihlal etmiştir. Dolayısıyla Marcuse'nin *Tek Boyutlu İnsan* adlı eseri, ele aldığı konular ve yaptığı çözümlenmeler açısından son derece büyük bir öneme sahip

olsa da Eleştirel Teori açısından problematik bir sav ileri sürmüştür demek yanlış olmayacaktır. Bunun en temel sebebi teknolojinin neredeyse değiştirilemez ve geri döndürülemez mutlak bir tahakküm mekanizmasına dönüşmüş olduğu argümanıdır. Dolayısıyla böylesi bir mekanizma insana nefes alabileceği hiçbir direnme odağı sunmaz. Bunun sonucu olarak da Eleştirel Teori'nin en temel politik amacı olan özgürleşim geçersiz kılınmış olur.

Bu durumun en somut göstergelerinden biri, özerk bireyin tarihsel bir süreç içerisinde adı olmayan bir var olana dönüşmesinin, teknolojinin ontolojinin yerine ikame edilmesinin sonuçlarından biri olduğu argümanıdır. Bu argüman, yaşadığımız teknoloji çağında Walter Benjamin'in de vurguladığı gibi deneyimin anlamını yitirdiği iddiasını salık verir. Bu iddia bilgi ile kişisel pratiklerle bağıntılı olan deneyim arasındaki ilişkinin teknolojik rasyonalite yüzünden parçalandığı fikri üzerinde yükselir. Çağdaş dünyada deneyim, dışsal bir norma göre değerlendirilen bir alan haline dönüşürken (insanların yaşadıklarından bizzat kendilerinin sonuçlar çıkarması yerine, yaşantılarının anlam ve değerini profesyonel ve uzman ekipler tarafından yorumlanmasını beklemleri gibi; yaşam koçları, diyetisyenler, ekonomistler, kalkınma koçları bu beklentiye örnek olarak verilebilecek ekiplerdir), deneyime dayalı bilginin yerini de sadece pragmatik olarak test edilen donmuş paket programlar almıştır. Bu çerçevede, insan hayatının da paket bir programa dönüştüğü söylenebilir. Hayat, dünyayla ve başka insanlarla deneyimlenen bir varoluş değil; bireysel olarak bilinmesi, düzenlenmesi, sınanması gereken bir nesneye dönüşmüştür artık.

Tüm bu iddiaların görece bir hakikat değeri taşımalarının yanı sıra bizleri içinden neredeyse çıkılması imkânsız bir sarmala sürükleyen aşırı yorumları çağırıştığı öne sürülebilir. Gerçekten de gündelik hayat pratiklerimizin büyük bir bölümü teknolojik rasyonalitenin egemenliği altında oluşmaktadır, ancak bunun bütünüyle olumsuzlanabilecek bir varoluş yaratıp yaratmadığı kanımızca ucu açık bir soru olarak kalır. Tekno-kapitalist sistemde üniversitelerin doğrudan özel şirketlerle veya ordu gibi devlet kuruluşlarıyla ortak çalışmalar yürütmekte olduğu yadsınamayacak bir olgudur, ya da dünyada en yaygın kullanılan teknoloji olan internetin Amerikan Savunma Bakanlığı'nın desteğiyle ortaya çıktığı savı da inkâr edilmesi güç bir iddiadır. Ancak bu tespit, internet üzerinden örgütlenen muhalefet hareketlerinin ya da anti-kapitalist radikal eleştiri zeminlerinin varlık kaynağını açıklamakta zorlanır. 1990'ların sonlarından itibaren dünyanın birçok farklı bölgesinde anti-kapitalist küresel direniş hareketleri açığa çıkmıştır.⁸ Ve bu hareketlerin neredeyse tamamı internet üzerinden iletişime geçerek örgütlenmiştir. Keza yakın bir zamanda ülkemizde yaşanan Taksim Gezi Parkı hareketinin de iletişim ayağını twitter, facebook vb. gibi internet kanalları oluşturmuştur. Hiçbir somut ilişkisi ya da örgütlülüğü olmayan, birbiriyle yüz yüze hiçbir ilişki kurmamış milyonlarca insan yalnızca internet üzerinden iletişime geçerek harekete geçmiştir. Kurulan iletişimin ötesinde internette özellikle genç nüfusun iletişimi esasında kullanılan dil ve üslup, bu muhalefetin kitleselleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Kısacası internet sadece kitlelerin iletişimini sağlamakla kalmamış, aynı

⁸ Seattle, Washington, Melbourne, Seul, Quebec, Prag, Nice, Göteborg, Cenova, Brüksel... Anti-kapitalist küresel hareketler, 1999'da Seattle ile başlayıp günümüze kadar gelen dünya çapındaki hareketleri içermektedir.

zamanda yeni bir muhalif dil ve üslubun yaratılmasına ciddi katkı sunmuştur. Ortada çözümlenmesi gereken temel bir problem vardır: eğer teknolojik aygıtların sadece baskıcı, merkezi ve ideolojik işlevlerinin geçerliliğini ilan edersek (ki kanımızca Marcuse'nin teknolojiye ilişkin temel argümanlarının bizi götürdüğü nokta burasıdır), bütün bu muhalif hareketlerin emperyalist güçler ya da dış güçler olarak tariflenen bir merkezden örgütlenmiş olabileceği fikri ileri sürebilir bir iddia olmaktadır. Marcuse'nin teknolojik determinist yaklaşımı, otoriter iktidarların sıklıkla başvurduğu “dış güçler ya da emperyalist düşmanlar” vb. şeklindeki söylemlerin meşrulaştırılmasına hizmet etmektedir. Eşdeyişle, Marcuse'nin teknolojik rasyonaliteye ilişkin savı, isteyerek ya da istemeden, insanların bizzat kendilerinin teknoloji aygıtları kullanarak örgütledikleri özgürlük hareketlerinin spekülative bir yorumunu içermektedir. Eğer (Marcuse'nin düşüncesini takip edersek) teknolojinin olduğu bir dünyada özgürlük yoksa ve teknolojik rasyonalitenin egemenliğinde yaşayan insanlar kendi özerkliklerini yitirmiş, sahte bir mutlu bilinç ağının içinde sıkışıp kalmış ve hiçbir hak talebinde bulunma gayreti içinde olmuyorlarsa; bu durumda potansiyel özgürlük hareketlerinin kaynağı o insanların iradelerinin dışındaki bir odak olmalıdır.⁹ Marcuse'nin pek de kabullenmek istemeyeceği bu argüman ilginç bir şekilde Marcuse'nin teknolojik rasyonalite anlayışının bir sonucu olarak belirlemektedir.

Marcuse'nin teknolojik rasyonalite kavramının (elbette düşünürün niyetinden bağımsız olarak) açığa çıkardığı bu olumsuz spekülative yorum dışında çağdaş dünyanın temel problemine ilişkin başka bir alternatif düşünmek olanaklı mıdır? Bu soru iki farklı çerçeveden yanıtlanabilir. Bunlardan ilki teknolojiyi bütünüyle olumsuzlayan, teknolojisiz bir gündelik hayat kurmaya gayret eden eğilimdir. ABD'nin Ohio ve Pennsylvania eyaletinde yaşayan Amishler bu eğilime örnek olarak verilebilir. 150.000'e yakın üyesiyle bu cemaat bilinçli bir yönelimle, dini inançlarına uygun olarak, motorlu araçları ve modern tekstil ürünlerini kullanmamaktadır. Cemaat üyeleri işlerini tek bir cemaat telefonu ya da kendi jeneratörlerinin ürettiği sınırlı voltajdaki elektrik aracılığıyla gerçekleştirmektedir (Parker, Fournier ve Reedy 2010: 24). Anlaşılabileceği üzere Amishler'in teknolojiyle sorunlu ve ikircikli bir ilişkisi vardır. Teknolojinin üretim sürecinde herhangi bir katkı sunmamasına ve hatta ondan uzak durmak istemelerine rağmen yine de teknolojiden banka işlemleri, telefon ve elektrik kullanımı gibi birçok farklı alanda faydalanmaktadırlar. Eşdeyişle, teknolojiden uzak durmayı dini inançlarının bir parçası da yapsalar, teknolojiden ve dolayısıyla teknolojik rasyonaliteden tam anlamıyla ayrılamıyorlar. Bu durum da göstermektedir ki günümüzde ne kadar teknolojisiz bir hayat kurmaya gayret etssek de, ucundan ya da kıyısından mevcut rasyonaliteye ve teknolojik ilişkilere bulaşmak zorunda kalabiliyoruz. Dolayısıyla teknolojisiz bir hayat yaratmaya çabalamak pek de gerçekçi bir seçenek olarak görünmemektedir. İkinci çerçeve ise Offe'nin sunduğu ikilem üzerinden açıklanabilir. Offe'ye göre Marcuse, ya teknolojik rasyonalite ve teknoloji

⁹ Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı Melih Gökçek'in Gezi olaylarına ilişkin değerlendirmeleri bu noktada anımsanabilir.—Gezi hareketine destek veren kitlelerce büyük bir şaşkınlık ve hayretle karşılanan Gökçek'in açıklamalarına birçok kişinin inandığını unutmamalıyım. Aynı şekilde Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın da konuya ilişkin yaptığı uluslararası faiz lobisi açıklamaları kendi siyasetine yakın duran kitleleri büyük ölçüde ikna etmiştir.

toplumuna ilişkin geniş kapsamlı manipülasyon hipotezini kısıtlamalıdır ya da baskıcı rasyonalite sistemindeki yapısal boşlukların veya özgürleşime doğru yönelebilecek öğelerin neler olabileceğini itiraf etmelidir. Eğer Marcuse geniş kapsamlı manipülasyon sistemini kısıtlamaz ve teknolojik rasyonalitenin tahakkümcü yönünü öne çıkaran argümanını sürdürmeye devam ederse, geriye kalan seçenek baskıcı rasyonalite sistemindeki yapısal boşlukları açığa çıkarmaktır. Bu seçenek ilk yanıtta olduğu gibi teknolojiyi bütünüyle olumsuzlamaya çalışmaz, ondaki yoğun baskıcı unsurları kabul etmekle birlikte teknolojinin yarattığı sistemdeki yapısal boşlukları bulmak ister. Bu boşluklar potansiyel özgürleştirici alanların nasıl oluşabileceğinin ipuçlarını verecektir. Bu yönelim bir anlamda Eleştirel Teori'nin özüne geri dönmek demektir, eşdeyişle özgürleşim amacı çerçevesinde değişimi sağlamanın olanaklılığını ortaya koymak. Bu olanağı ortaya koyarken felsefi açıdan sorulmasını gerekli bulduğumuz sorular şunlardır: Bu dünyada daha iyi bir hayatın olanağı üzerine düşünebilmek için insanlık evrenimize ne tür deneyimleri dâhil etmeliyiz? Bu deneyim türlerinin oluşturulabilmesi için nasıl bir ontolojiye ihtiyacımız vardır? Yeni ontolojide insanın yeri neresidir veya neresi olmalıdır? Yeni ontolojinin felsefi antropoloji ve etik ile ilişkisi hangi amaçlar çerçevesinde kurulmalıdır? Başka bir ifadeyle, insanın diğer var olanlarla ilişkisi yeni ontolojide nasıl tasarlanmalıdır? Bu tasarımda yeni bilme modellerini, bu modellerin rasyonalitesini ve teknolojiyi dışlamak günümüz şartlarında ne kadar olanaklıdır? Bu soruların yanıtlanabilmesinin olanağı ise saf teorik alandaki tartışmaların sonuçlarına odaklanan geleneksel kuramdan ziyade doğrudan politikaya ve dolayısıyla pratikle ilişkili olan güncel eleştirel bir toplum teorisinde mevcuttur.

Rationality, Experience and Knowledge in the Age of Technology: Problems & Criticisms

Abstract

The question of how human potential is imprisoned in contemporary capitalism is one of the central topics of the analysis on social reality by every social theory which claims to be critical. This question which can be concretized as a systematic occupation with the cultural-technical forms which caused by contemporary capitalism and as an analysis of new types of social subjectivity which emerge as a result of these forms, essentially includes the effort to specify at what level and by using what kind of tools the current system grabs the individual by the throat. Frankfurt School tradition as one of the foremost traditions which conducts such an investigation, discusses the analysis of society over fragility of the bourgeois individual.

According to Frankfurt School, the individual in contemporary capitalism is extorted from bourgeois ideals and is out of breath as a result of blockade of overgrown structures in social context in which s/he lives. In other words, the bourgeois individual has been erased. In the late capitalist society where personal histories are melted away, technological progress is one of the processes that led to the deletion of the individual. The clearest expression of this emphasis finds correspondence in the introduction of Herbert Marcuse's *One Dimensional Man*. Marcuse proposes two opposite theses in this work which he examines advanced industrial societies: 1) Advanced industrial society have a structure that it can control the qualitative changes in predictable future, 2) However, trends and forces which can reverse this situation (which can break this limitation and destroy capitalist society) also exist. First one claims that relations of domination in the social structures are sustainable in the future; and the other thesis emphasizes that the opportunity of emancipation of people by getting free of these power relations is still possible. However, Marcuse does not dwell on too much on the latter (which is the claim about possibility of powers and trends that can change the current situation). Moreover it could be argued that his arguments relating to technological rationality and one-dimensionality draws us into the impossibility of attaining any moment of a positive social transformation.

The book is dominated by an atmosphere of immense feeling of being encircled and hopelessness, thus it follows from the work of Marcuse that in the system that we live in it is even impossible to breathe freely. Although in follow-up studies after the *One Dimensional Man* (especially in writings in which vitality of 68 movement and the axis of New Left), it can be observed that there is an attempt to convert despair into hope, it is clear that Marcuse's designations regarding technological life mechanisms should be discussed again given the technological advancements of our times. Within this context, in the study, how the technology affects and furthermore determines the individuals and society as a whole in the modern industrial societies has been investigated. This investigation has been carried out through Herbert Marcuse's views on technology which are presented in his work *One-Dimensional Man*. The relationship between rationality, knowledge and experience has been examined on the basis of technology, and then Marcuse's concept of 'technological rationality' has been analysed in the context of Claus

Offe's criticisms. Finally, Marcuse's critique of technology has been assessed by considering the emerging social practices in this day and time.

Herbert Marcuse refers to the rationality which is created by technology and is directly based on submissive efficiency, as 'technological rationality'. Thinker argues that what is considered to be rational in a society is subject to change with technological developments, and social rationality is directly connected to the technological advancements. There are three different projections of technological rationality approach which are in turn ontological, epistemological and ethical-political approaches. Claus Offe claims that it is possible to group these different dimensions under three theses. According to the first one; scientific rationality has become the organizational principle of domination. According to Offe, in his second thesis Marcuse mentions the emergence of technology *sui generis* i.e. as a distinctive autonomous technological rationality. And the third thesis proceeds on the line of the argument that socialist societies are under the impact of technological rationality as well as capitalist societies.

According to Offe, even though these three theses are consistent with each other, Marcuse has been violated the most fundamental principle of the Critical Theory by not offering any possibility of social transformation which are aimed at the problems of extensive manipulation and pacified existence that brought about by technological rationality. Hence although Marcuse's work is of utmost importance with regard to his analysis and the issues that he has covered, it would not be wrong to say that a problematic argument from the point of the tradition of Critical Theory has been proposed. The main reason for this is the argument which asserts that the technology turned into a mechanism of domination which is almost irreversible and unchangeable. Therefore, such mechanism does not offer any resistance point where human can take a breath. As a result of this, emancipation which is the main political purpose of the Critical Theory has been invalidated. What could be the problems which are created by the negative situation that results from Marcuse's thesis on technology? For instance, how could the basis for the existence of opposing movements which are organized over the internet or the foundations of anti-capitalist radical critique be explained on the axis of Marcuse's thesis?

There is a fundamental problem that has to be solved: if we declare only the validity of oppressive, central and ideological functions of technological devices, then the idea which is referred by authoritarian governments that current opposing movements or rebel groups organized over internet might be organized from a centre which is defined as imperialist power or external power becomes an affirmable argument. In other words, does Marcuse's technological determinist approach serves to legitimize the discourses such as "foreign powers or imperialist enemies," and so on which authoritarian powers frequently resort to. Is it possible to think of another alternative with regard to the problems produced by this rationality apart from the negative comments that revealed by the concept of technological rationality. From what frameworks this question can be answered? In the conclusion of the study, answers to these questions have been searched.

Keywords

Technology, Knowledge, Criticism, Practice, Capitalist Society, Politics, Rationality.

KAYNAKÇA

AHISKA, Meltem (2002) “Bilginin Araçsallaşması ve Gündelik Hayatın Bilgisi”, *Bilgi Toplumuna Geçiş*, ss. 112-123, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.

CALLINICOS, Alex (2007) *Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış*, çev. Yasemin Tezgiden, İstanbul: İletişim Yayınları.

DELLALOĞLU, Besim F. (2007) *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum*, İstanbul: Say Yayınları.

ELLUL, Jacques (2003) “The Autonomy of the Technological Phenomenon”, *Philosophy of Technology, The Technological Condition: An Anthology*, ed. Robert C. Scharff & Val Dusek, ss. 386-397, Oxford: Blackwell Publishing.

FEENBERG, Andrew (1988) “The Bias of Technology”, *Marcuse: Critical Theory and The Promise of Utopia*, ed. Robert Pippin, Andrew Feenberg, Charles P. Webel, ss. 225-255, Massachusetts: Bergin & Garvey Publishers.

HELD, David (1990) *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas*, Cambridge: Polity Press.

HORKHEIMER, Max (1998) *Akıl Tutulması*, çev. Orhan Koçak, İstanbul: Metis Yayınları.

KOÇAK, Orhan (1998) “Önsöz (Horkheimer ve Frankfurt Okulu)”, *Akıl Tutulması* içinde, İstanbul: Metis Yayınları.

MARCUSE, Herbert (1967) *Das Ende Der Utopie*, Berlin.

MARCUSE, Herbert (1968) *Tek Boyutlu İnsan*, çev. Seçkin Çağan, İstanbul: May Yayınları.

OFFE, Claus (1988) “Technology and One-Dimensionality: A Version of the Technocracy Thesis?”, trans. Anne-Marie Feenberg, *Marcuse: Critical Theory and The Promise of Utopia*, ed. Robert Pippin, Andrew Feenberg, Charles P. Webel, ss. 215-224, Massachusetts: Bergin & Garvey Publishers.

MARCUSE, Herbert (1989) “From Ontology to Technology: Fundamental Tendencies of Industrial Society”, trans. Micheline Ishay, *Critical Theory and Society*, ed. Stephen E. Bronner & Douglas M. Kellner, ss. 119-127, New York/London: Routledge.

MARCUSE, Herbert (1998) “Some Social Implications of Modern Technology”, *Essential Frankfurt School Reader*, ed. Andrew Arato & Eike Gebhardt, ss. 138-162, New York: The Continuum Publishing.

PARKER, Martin; FOURNIER, Valerie; REEDY, Patrick (2010) *Alternatifler Sözlüğü*, çev. Bülent Doğan, Emine Ayhan, İstanbul: NTV Yayınları.

WIGGERSHAUS, Rolf (1995) *The Frankfurt School*, çev. Michael Robertson, Cambridge: Polity Press.